

УДК 811.111'373.612.2:811.161.2

ДЕЯКІ АСПЕКТИ МЕТАФОРИЧНОЇ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ СВІДОМОСТІ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

К.С. Котенко, В.І. Калініченко

Резюме: У статті розглядається низка метафоричних стратегій і підстав метафоричного перенесення, які об'єктивують в англійській та українській мовах такий когнітивний процес, як свідомість, а також його складові: пам'ять, мислення, уяву, увагу. Дослідження проводилося на фактичному матеріалі мовної концептуалізації цих категорій у художніх творах англійських, американських та українських письменників 19-20 століття.

Ключові слова: свідомість, мовна картина світу, метафора, метафорична стратегія, підстава метафоричного перенесення.

Пропонована наукова розвідка присвячена виявленню та аналізу національно-культурних особливостей метафоричної концептуалізації свідомості в англійській та українській мовних картинах світу на матеріалі ілюстративних прикладів з вибраних англійських та українськомовних літературно-художніх творів.

Актуальність цієї роботи визначається сучасним станом досліджень мовних і наївних картин світу, відображених у семантичних системах різних мов. Більшість мовознавчих студій у межах цієї проблематики присвячено аналізу лексичних та фразеологічних одиниць з конкретною семантикою. Враховуючи особливості категоризації абстрактних сутностей, які не є можливими для безпосереднього сприйняття концептуалізаторами, вони залишаються ще недостатньо вивченими. Наївні уявлення про внутрішній світ людини загалом і про її свідомість зокрема є важливою частиною концептуальної системи, а виокремлення цих уявлень і культурного компонента в них є неабияк значущим для організації семантичної системи мови, про що неодноразово згадувалося в працях Дж. Лакофа, Р. Джекендофа, І.М. Кобозевої, О.В. Кравченка, О.С. Кубрякової, О.О. Селіванової та ін. вітчизняних і зарубіжних лінгвокогнітивістів.

Теоретичним підґрунтям цієї наукової розвідки є роботи, головню, Дж. Лакоффа та М. Джонсона, у яких викладено положення когнітивного підходу до метафори як до мовного, когнітивного і культурного феномену [3, с. 40; 4, с. 47]. Автори постулюють, що метафора не обмежується лише сферою мови і що самі процеси мислення людини значною мірою є метафоричними. Метафора як феномен свідомості виявляється не тільки в мові, а й у мисленні, а також в дії. Такий підхід виводить метафору за межі мовної системи і розглядає її як феномен взаємодії мови, мислення та культури.

Аспекти вивчення уявлень про психіку, відображених у мовній семантиці, висвітлено в працях І.М. Кобозевої, Б.Л. Йомдіна, А.О. Новосолової, В.О. Плунгяна, Дж. Барндена, О. Йекеля [1; 5; 6; 7; 8]. Студіювання метафоричних одиниць, які позначають свідомість, вимагає більш точного уявлення про національно-культурну специфіку вираження цього феномену в силу його багатоаспектності. Залишається ціле коло проблем, що стосуються суті механізмів осмислення абстрактних понять, принципів їх організації в наївній картині світу, розробки семантичних категорій їх опису, а також методів аналізу переносного значення, яке слугує засобом вираження абстрактних понять.

Мета нашого дослідження полягає у виявленні та систематизації змісту наївних уявлень про свідомість і засобів осмислення свідомості в англійській та українській мовних картинах світу.

Національні особливості уявлень про світ зумовлені як колективними факторами (способом життя, звичаями, традиціями, тобто всім тим, що визначається словом

“культура” в його етнографічному сенсі), так й індивідуальними (специфічним сприйняттям світу, властивим конкретному індивідууму) [9, с. 243]. Сукупність таких уявлень, що відбивають культурну самотність народу, складає картину світу певної комунікативної спільноти.

Одним із засобів вивчення немовних категорій є зіставлення мовних семантичних категорій в різних мовах. Виявлені при цьому особливості, регулярно повторювані в контрастованих мовах, як правило, інтерпретуються як такі, що мають певну когнітивну підставу, тобто за ними стоять немовні категорії.

Таким чином, у кожній мові наявні деякі мовні категорії, властиві всім мовам світу, а також такі, які властиві тільки конкретній мові. Ці явища називаються відповідно *мовними універсаліями* та *мовною відносністю* [9, с. 113]. Джерелом розмаїття мов є неоднорідність об'єктивного світу, відбитого у свідомості різних колективів. Мовна відносність визначається специфікою концептуалізації навколишнього світу внаслідок відмінності в набутому досвіді.

Основна мета вивчення метафори в межах когнітивної лінгвістики полягає у виявленні, систематизації та розробці кінцевого списку можливих метафоричних стратегій. Так, одними з найпоширеніших стратегій концептуалізації свідомості і ментальних процесів є такі стратегії, як: **свідомість – контейнер**, **ментальна діяльність – маніпуляція**, **пізнати – побачити**, що були виділені вченими Б.Л. Йомдніним, Н.К. Рябцевою і Дж. Барнденом [5, с. 88; 7, с. 104].

Перший етап дослідження акцентує увагу на підставах метафоричного перенесення, спільних для англійської та української мов. Зіставлювані мови розмежовують свідомість та “Я” людини. На думку А.О. Новосьолової, однією з найважливіших підстав метафоричного перенесення є протиставлення свідомості суб'єкту свідомості [6, с. 5]. У метафоричних висловах, що позначають свідомість, виокремлюються два наївних поняття: *свідомість і суб'єкт свідомості*, тобто “Я”, людина, его. Під “Я” розуміємо людину в сукупності своїх намірів, бажань, спонукань і волі. Тому саме “Я”, а не свідомість, вважається ініціатором розумових дій. Так, часто “Я” виконує дію над своєю свідомістю: *That was put into my mind by the dead?* (Ch. Dickens, “Our Mutual Friend”); *А спокійний його розум констатував, що все ж таки він гине, йде тонюсінкою зривкою, як лезом меча, межі життям і небуттям* (І. Багрянний, “Тигролови”).

У багатьох випадках відмінність між свідомістю та “Я” виявляється в тому, що свідомість розглядається засобом, яким користується “Я”, наділене, на відміну від свідомості, своєю волею. Це можна проілюструвати наступними прикладами, де описується, як “Я” виступає суб'єктом дії, спрямованої на свідомість: *Eventually, I'll be able to bring this recall completely under control* (D. Keyes, “Flowers for Algernon”); *Прокіп Гордійович од самого ранку, немов гарячу жарину, перекидав думку, яка вироїлася в останні дні, по одні-двох першого хірургічного відділення* (О. Гончар, “Крапля крові”).

Відображені в контрастованих мовах уявлення про “Я” і свідомість як про окремі сутності виявляються і в тих випадках, коли свідомість мислиться як окремий, рівноправний організм зі своїми намірами, які не співпадають з намірами “Я”: *I was ready to end the day but my mind refused to clock out* (K. Reichs, “Deja Dead”); *Хоч серце ніби й згоджується з тим, що каже розум, скоряється, але від того не перестає, задушене грубою силою, потихеньку квилити* (І. Багрянний, “Тигролови”).

Наступною підставою метафоричного перенесення є подання свідомості як способу контролювати інформацію, що надходить до людини. Обидві мови метафорично осмислюють свідомість як якийсь орган, куди надходять будь-які ідеї і уявлення, одержувані людиною як за її власною ініціативою, так і без її свідомих зусиль. При цьому час перебування цієї інформації у свідомості необмежений – вона може миттєво покинути його або залишитися там на значну частину життя людини: *The*

many books he had read filled his mind with ideas which, because he only half understood them, gave more scope to his imagination (S. Maugham, "Of Human Bondage"); *Та там таке молоде та дурне, що йому що хочете можна в голову натурчати* (Б.Д. Грінченко, "Під тихими вербами").

Зміст інформації у свідомості не є пасивним. Будь-яка інформація, яка надходить до свідомості, проходить обробку, тобто проводиться аналіз та синтез нових ідей і логічних побудов. Суб'єктом дії обробки інформації може виступати як "Я", так і сама свідомість. Свідомість розглядається як орган, що характеризується здатністю концентруватися на певній проблемі: *His mind was occupied with the future* (S. Maugham, "Of Human Bondage"); *Голова його спинилася над цією думкою* (Б.Д. Грінченко, "Під тихими вербами").

Свідомість уявляється здатною не тільки обробляти інформацію, але й зберігати її. Інформація може зберігатися у свідомості протягом тривалого часу – в таких випадках ця інформація є важливими життєвими установками, а також і короткочасно, тобто інформація може утримуватися у свідомості доти, доки вона є корисною для вирішення якоїсь конкретної проблеми: *As the silence prolonged itself, like some dreadful cancer of the spirit, until it had eaten away all her happiness, until there was nothing left in her mind but doubt and apprehension* (J. Joyce, "A Painful Case"); *Зринали, мов хвилі, думки, зринали і розпадалися, не лишаючи після себе сліду* (О. Гончар, "Крапля крові").

Існують обмеження на обсяг інформації, який свідомість може містити або обробити в певний момент часу. "Я" в цих прикладах має здатність відчувати ступінь "завантаженості" своєї свідомості інформацією, що видно з тих метафоричних виразів, де наявна у свідомості інформація концептуалізується як важкий тягар або рідина, яка переповнює контейнер: *I hate to burden you with this, but something just occurred to me* (S. Sheldon, "The Windmills of the Gods"); *Думки плуталися у голові, що була немов гарячим оливом налята* (І. Багрянний, "Тигролови").

А.О. Новосьолова зазначає, що у свідомість з пам'яті можуть надходити перцептивні образи, або безпосередньо сприйняті органами чуття, або сконструйовані уявою [6, с. 11]. У вибраних прикладах були зазначені тільки зорові та слухові образи: *Memories of Gabby were replaying in my mind* (K. Reichs, "Deja Dead"); *А в уяві зринало пережите самим... Брязки тюремних затворів... Зойки мордованих... Етапи...* (І. Багрянний, "Тигролови"). Образи, що надходять у свідомість з пам'яті, часто супроводжуються емоційними відчуттями: *Scenes of his wife and his daughter being raped seared through his brain* (S. Sheldon, "The Windmills of the Gods"); *Ця думка стукає в серце, тривожить знову й знову*. (О. Гончар, "Крапля крові").

У якості об'єктів дій "Я", як правило, виступають окремі думки і спогади: *He went back to his study and turned the conversation over in his mind* (S. Maugham, "Of Human Bondage"); *В його голові буйним вихром крутнулися думки: "Ліля. Койки в клініці. Нова погроза..." - і всі враз осіли на дно душі* (О. Гончар, "Крапля крові").

Якщо "Я" не здатне простежити логічні зв'язки між думками, що містяться у свідомості, то ці думки розглядаються як існуючі окремо один від одного, або як ті що, не утворюють цілого або не вміщуються в певні межі: *Mr. Duffy abhorred anything which betokened physical or mental disorder* (J. Joyce, "A Painful Case"); *Не відгукується Ягнич на це; свої, не для розголосоу, думки снуються* (О. Гончар "Берег любові"). Організація безлічі думок в єдине ціле, як правило, вважається важким завданням для "Я": воно змушене докладати значних вольових зусиль з організації думок: *She was trying to organize her thoughts. She tried to concentrate on the positive* (S. Sheldon, "Tell Me Your Dreams"). *Слухав, як розмовляли діди, але не міг зосередитись слухом і думками...* (І. Багрянний, "Тигролови").

У результаті проведеного аналізу метафоричних виразів були виокремлені семантичні компоненти, що виступають в якості підстав метафоричного перенесення. Зазначені компоненти відображають наївні уявлення, які носії мови мають про таку

абстрактну категорію, як свідомість. Як вже було попередньо зазначено, “Я” здатне виступати суб'єктом розумових дій. Свідомість може виступати об'єктом дії думок, або об'єктом дії подій, суб'єктом яких є думка чи “Я” іншої людини.

Наступна частина дослідження пов'язана з виявленням стратегій метафоричного перенесення, спільних для англійської та української мов. Першою відокремленою стратегією є така: **думки – фізичні предмети**. Різні уявлення, ідеї, думки можуть концептуалізуватися як фізичні предмети. Основу цього сценарію складає так звана *онтологічна концептуальна метафора*, виділена Дж. Лакоффом, що описує спосіб осмислення подій, емоцій та ідей як предметів і речей [3, с. 41]: *There was some doubt in his mind about the chastisement of unbelievers* (S. Maugham, “Of Human Bondage”); *Було таке враження, ніби вони перепились й виробляли здуру, що кому забрело в голову, ще й пригукували разом* (І. Багряний, “Тигролови”). Конкретним випадком розширення цього сценарію є стратегія **зрозуміти ідею – міцно схопити предмет**. Розуміння ідеї концептуалізується як фізична дія, що виконується “Я”, суб'єктом, а саме привласнення предметів.

Стратегія **думати – маніпулювати предметами** реалізується наступним чином: після того як предмети були привласнені людиною, вона може здійснювати над ними певні маніпуляції. Ця стратегія здатна пояснювати різні розумові процеси, такі, як розуміння, запам'ятовування, забування і власне мислення. Стратегія **розумова діяльність – маніпулювання** була виокремлена і детально описана О. Йекелем [8, с. 221]. Наприклад: *He reached for something to think about, anything* (Th. Harris “The Red Dragon”); *Прокіп Гордійович сів до столу, кружляв думкою навколо рядків, що написав учора, але вона волоклася мляво, розливалася* (О. Гончар. “Крапля крові”).

Ефективний аналіз інформації, що міститься у свідомості, концептуалізується як робота з предметами, які є достатньо освітленими та легко помітними. У зв'язку з цим визначається стратегія **ефективність оперування думками – маніпуляція ясно помітними предметами**: *<...> but his brain was no longer clouded in hot vapour: it was clear* (D. Lawrence, “The Trespasser”); *Але хіба не в затишному світлі люстри визрівають справжні думки!* (О. Гончар. “Крапля крові”). Навпаки, неефективна розумова діяльність концептуалізується як спроба маніпулювати погано помітними предметами, що перебувають у темряві або в тумані, знаходить своє відображення в стратегії **неефективність оперування думками – маніпуляція погано помітними предметами**: *He sank in his chair, and gradually his baffled mind went dark* (D. Lawrence, “The Trespasser”); *Вони ніколи не ховалися своїми думками по темних кутках* (О. Гончар, “Крапля крові”).

Сценарій **думки – фізичні предмети** також розгортається в низку інших стратегій, які, проте, одночасно є розширеннями й інших сценаріїв **свідомість – контейнер і свідомість – поверхня**.

Свідомість – контейнер. Свідомість людини може концептуалізуватися як контейнер, тобто як певна ємність, що здатна утримувати уявлення, думки та ідеї. Цей метафоричний сценарій, докладно описаний у роботах М. Джонсона, Дж. Лакоффа, О. Йекеля, Дж. Барндена, є, по суті, основним в осмисленні свідомості людини [4, с. 61; 8, с. 198; 7, с. 114]. За даними О. Йекеля, ця стратегія виявляється в різних мовах світу і, можливо, є універсальною, когнітивно зумовленою [8, с. 201]. Наприклад, *I get the impression that you already have someone in mind* (S. Sheldon, “The Windmills of the Gods”); *В голові - якась думка, якась асоціація...* (О. Гончар, “Крапля крові”).

Інформація, що надходить до свідомості, концептуалізується як розташування предметів в контейнері. Ця дія в багатьох випадках виконується суб'єктом свідомості, тобто “Я”. Основу цієї стратегії становить метафора події Дж. Лакоффа, згідно з якою зміна концептуалізується як рух усередину обмеженого простору: *Do not put any ideas in my head* (S. Sheldon, “The Windmills of the Gods”); *Було таке враження, ніби вони перепились й виробляли здуру, що кому забрело в голову, ще й пригукували разом*

(І. Багрянний, “Тигролови”).

Спільною для контрастованих мов також є стратегія **позбавлятися від інформації – спустошувати контейнер**. Свідомість може бути незаповненою в певний момент часу. Якщо інформація, що міститься у свідомості, стає непотрібною, то “Я” намагається неї позбутися, що осмислюється як викид вмісту з контейнера. Це відбувається в тому випадку, якщо ця інформація вже була використана, вона стає зайвою і перешкоджає обробці більш важливої інформації. В інших випадках “Я” необхідно позбутися інформації для відпочинку від розумової діяльності.

Згадувати інформацію часто означає переносити предмети ззовні в контейнер. Пригадування будь-яких фактів, подій мислиться як внесення предметів ззовні в контейнер (подієва метафора). Таким чином, короткочасна пам'ять, яка відтворює цю інформацію, може концептуалізуватися не тільки як свідомість, куди “Я” має доступ, але і як щось, що знаходиться десь за зовнішніми межами свідомості, куди “Я” не може проникнути. О. Йекель визначає пам'ять як окремий контейнер, в якому зберігаються предмети, тому згідно виокремленій ним стратегії, згадування концептуалізується як перенесення предметів з пам'яті-сховища в свідомість-майстерню [8, с. 217]: *His mind retrieved 'St.Loius' just as it would retrieve any telephone number he had ever seen* (Th. Harris “The Red Dragon”); *І десь зринула в пам'яті і бриніла в вухах пісня, як кров у висках, бриніла боляче і чітко: “Цілувалися ми із тобою один раз”* (І. Багрянний, “Тигролови”).

Думки, що продукуються у свідомості, осмислюються як предмети, які локалізуються в різних частинах контейнера. Думки-предмети, що мають велику актуальність, розміщуються в яскраво освітленому місці, близько розташованому від “Я”, а менш актуальні – в темному місці, що знаходиться далі від “Я”. В основі цієї стратегії лежить *орієнтаційна метафора*. Згідно цієї метафори найважливіше – центральне положення, неважливе – периферійне положення. Ця стратегія також виокремлюється в роботі О. Йекеля при описі внутрішнього змісту свідомості, він позначає її як **свідомість – майстерня** [8, с. 221]. Також Д. Барнден, визначивши стратегію **свідомість – фізичний простір**, розрізняє передню і задню частини всередині нього [7, с. 105]. Тобто актуальна інформація – ближня/передня частина контейнера.

Свідомість – організм. Згідно цього метафоричного сценарію, свідомість може концептуалізуватися як самостійний організм, що функціонує у фізичному світі. Свідомість може мати відчуття, властиві тілу, наприклад, сприймати зорові і слухові образи: *She closed her eyes and watched the accident happen in her mind* (S. Sheldon, “The Windmills of the Gods”); *Ця думка розітнулася в його голові громом* (О. Гончар, “Крапля крові”).

Свідомість – предмет. Цей метафоричний сценарій передбачає осмислення свідомості як якогось предмета, яким користується людина в якості інструменту для здійснення розумової діяльності. “Я” може маніпулювати свідомістю як предметом, наприклад, утримувати його в якому-небудь стані або готувати до роботи. О. Йекель так і позначає цю стратегію **свідомість – інструмент** [8, с. 17]: *He took my mind off the other stuff* (Th. Dreiser, “Sister Carrie”); *Напружував пам'ять, намагаючись пригадати, що то був за один, але не годен був щось до пуття згадати, як в дурному сні*. (І. Багрянний, “Тигролови”).

Перебувати у свідомості означає утримувати предмет при собі. Здатність людини контролювати ситуацію метафорично осмислюється як володіння якимось предметом: *Half the clue is in Jean's head, and if I do not have her head along when I find the other half, I cannot get it out of her head* (Ch. Armstrong, “The gift shop”); *Обмацуємо витвір холодною думкою* (О. Гончар, “Крапля крові”). Перебувати без свідомості навпаки осмислюється як відсутність предмета при собі. Нездатність людини контролювати ситуацію концептуалізується як відсутність предмета при собі. Повна втрата

адекватного сприйняття себе і ситуації осмислюється метафорично як повна втрата предмета: *I could not lose my head* (S. Sheldon, “The Windmills of the Gods”); *Якщо людина не втратила почуття гумору та почуття сорому перед іншими, то ще ж вона не пропаща!* (О. Гончар, “Берег любові”).

Таким чином, результати аналізу вербальних засобів, відібраних з автентичних творів англійських, американських та українських письменників 19-20 століття, що здатні метафорично концептуалізувати категорію свідомості, дають змогу сформулювати сценарії, стратегії та підстави метафоричного перенесення, що входять в семантичне поле “свідомість”. Ці дані дозволили розкрити низку наївних уявлень про свідомість, характерних для англійської та української комунікативних культур. Вибрані з емпіричних джерел ілюстративні приклади свідчать про те, що мовна концептуалізація свідомості включає в себе осмислення таких понять, як мислення, розуміння, пам'ять, відчуття, розумові здібності, інтелект, думка.

Перспективними, на нашу думку, є подальші дослідження когнітивних особливостей вербалізації свідомості та її складових, а саме пам'яті, мислення, уяви, уваги на матеріалі лексикографічних джерел, а також різних типів дискурсу англійської, української та інших мов.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кобозева И. М. Мысль и идея на фоне категоризации ментальных имен / И. М. Кобозева // Логический анализ языка. Ментальные действия. – М.: Наука, 1993. – С. 95-104.
2. Кравченко А. В. Язык и восприятие. Когнитивные аспекты языковой категоризации : [монография] / А. В. Кравченко. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1996. – 160 с.
3. Lakoff G. The Invariance Hypothesis: Is abstract reason based on image schemas? / G. Lakoff // Cognitive Linguistics. – 1990. – 1. – P. 39-74.
4. Johnson M. A philosophical perspective on the problems of metaphor / M. Johnson // Richard P. Honeck and Robert R. Hoffman (Eds.). Cognition and Figurative Language. – Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1981. – P. 47-67.
5. Йомдин Б. Л. Концепт иррационального понимания в русском языке / Б. Л. Йомдин // Труды международного семинара ДИАЛОГ'99 по компьютерной лингвистике и ее приложениям. – Таруса, 1999. – Т. 1. – С. 87-94.
6. Новоселова А. А. Метафорическая концептуализация сознания в английском и русском языках: автореф. дис.: 10.02.04, 10.02.20 / А. А. Новоселова. – Уфа: Башкирский пед. гос. ун-т., 2003. – 24 с.
7. Barnden J.A., Helmreich S., Iverson E. & Stein G.C. Artificial intelligence and metaphors of mind: within-vehicle reasoning and its benefits // Metaphor and Symbolic Activity. – 1996. – 11(2). – P. 101-123.
8. Jaekel O. The metaphorical concept of mind / O. Jaekel // John R. Taylor and Robert MacLaury (Eds.). Language and cognitive construal of the world. – Berlin/New York: Mouton de Gruyter, 1995. – P. 197-229.
9. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация: [учебное пособие] / С.Г. Тер-Минасова // – М.: Слово/Slovo, 2000. – 624 с.
10. Боровкова А.В. Метафоризация наименований растительной пищи в русском языке: семасиологический и когнитивный аспекты / А.В. Боровкова // Вестник Томского государственного университета. – Издательство ТГУ. – 2014. – № 383. – С. 21-26.
11. Иванова Е.В. Экологическая фантастика: метафоризация природных явлений / Е.В. Иванова // Политическая лингвистика. – Челябинск: ИД «Книга», 2013. – № 4. – С. 192-196.
12. Сараев Л.О. Концептуализация “качества инструмента” в немецкой лексике / Л.О. Сараев // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Издательство ЮУГУ. – 2013. – № 2. – С. 93-97.
13. Трофимова У.М. Пространственная концептуализация соматизмов: типологический взгляд / У.М. Трофимова // Вестник Бурятского государственного университета. – Улан-Удэ: Издательство ВБГУ. – 2014. – № 10-4. – С. 74-79.